

Mika Hallila

Kirjallisuudentutkimuksen teoreettiset käsitteet ja kohteen ”toiseus”

Kirjallisuudentutkimus on tilassa, jossa se kohdistaa kritiikkiä omiin toimintatapoihinsa, tavoitteisiinsa ja jopa olemassaolonsa perusteluihin.

Jean-François Lyotardin (1989: 154) kuuluisaa, postmodernia koskevaa toteamusta mukaellen voisi sanoa, että kirjallisuudentutkimus on kriisissä, ja tämä tila on pysyvä. Kriisillä on monta ilmentymää, ja yksi niistä on kirjallisuudentutkimuksen sisäinen polemiikki teorioista ja teoreettisista käsitteistä. Tarvitaanko teoriaa ja käsitteitä? Ja jos tarvitaan, miten niitä tulisi käyttää?

Väitöstutkimuksessani *Metafiktion käsite* (2006) analysoin yhden kirjallisuudentutkimuksellisen käsitteen sisältöä, historiaa ja sovellettavuutta erilaisten aineistojen analyysiin. Olen sillä kannalla, että alallamme tarvitaan teoreettisia käsitteitä ja että voimme puhua mielekkäästi historiallisesti kaukaisistakin aineistoista nykykäsittein. Esimerkiksi metafiktion käsite avaa muitakin kuin oman aikamme teoksia merkitykselliselle ja mielekkäälle tulkinnalle. Käsitteet ovat näkemykseni mukaan välttämättömiä, jotta tutkija voi puhua kohteestaan ja ymmärtää kohdettaan.

Teoreettisia käsitteitä ei kuitenkaan pidä käyttää osoittamatta ymmärrystä sille, että kohteessa on jotakin, jota käsite ei tavoita. Tätä ”jotakin” olen väitöstutkimuksessani kutsunut ”toiseudeksi” Liisa Saariluoman artikkelissaan ”Hermeneutiikka, teoria ja ’toisen’ kohtaamisen ongelma” (2000) esittämän näkemyksen innoittamana. Kohteen ”toiseudella” tarkoitan sitä, mitä tutkijan tulisi ymmärtää kohteesta itsestään, ei teorias- ta lähtien tai esimerkiksi teoksen historiallisesta syntykontekstista ja aatehistoriallisesta taustasta tai vaikkapa tekijän elämästä käsin niin, että hän välttää historiallisesti anakronistiset tulkinnat. Tässä kirjoituksessa tarkastelen, millainen hermeneuttinen dialogi on nykytutkimuksen teoreettisia käsitteitä käyttävän tutkijan ja jonakin edeltävänä aikakautena syntyneen kohdetekstin välillä.

Kohteen ”toiseutta” koskevat ongelmat nousevat esiin dialogisuhteessa, jossa käsittein operoiva tutkija käyttää määrittelyvaltaa suhteessa kohteeseen. Mainitussa artikkelissaan Liisa Saariluoma käsittelee juuri tutkijoiden ja käsitejärjestelmien määrittelyvallan kysymystä. Mannermaisena hermeneuttisen perinteen edustajana Saariluoma

nykyhermeneutiikan suurta nimeä Paul Ricoeuria, joka *Tulkinnan teoriassaan* tahtoo säilyttää tekijän intention arvon osana tulkintaa, vaikka ymmärtääkin, että ”kirjoitetussa diskurssissa tekijän intentio ja merkitys eivät enää yhtene” (Ricoeur 2000: 61). Saariluoma ei aina puhu niinkään tekijän intentioiden kuin eri aikakausien episteemisten mahdollisuuksien ja rajoitteiden ymmärtämisestä. Kuitenkin on varmasti niin, että jos tutkija tahtoo kuunnella ”toisen” ääntä, olisi tutkijan silloin myös pyrittävä ymmärtämään, mitä ”toinen” tahtoo sanoa, mikä on ”toisen” intentio¹. Tässä tulemme ongelmiin, joita hermeneutiikan piirissä on yrittänyt ratkaista juuri Ricoeur.

Ricoeur luo teoksessaan lausetta perusyksikkönä pitävää ”diskurssin teoriaa” eli semantiikkaa, joka asettuu sanaan (so. kielelliseen *merkkiin*) keskittyvää strukturalismia vastaan. Tämä tarkoittaa, että semiotiikka, merkkien tiede, tulee korvata semantiikalla, lauseen tieteellä (ks. Ricoeur 2000: 31). Ricoeurille diskurssi on kielen todellinen tapahtuma. Se korvaa saussurelaisen ’parolen’, ja *langue*–*parole*-erottelu kääntyy ricoeurilaisittain pääläelleen. Diskurssi on todella olemassa, ja se edeltää kielijärjestelmää (t. koodia), joka on olemassa vain virtuaalisesti. (Mts. 31, 32, 34.) Siinä missä de Saussureen palautuvassa strukturalistisessa kielitieteessä oletetaan kielijärjestelmän (*langue*) määrävän, miten todelliset puhunnat (*parole*) aktualisoituvat, Ricoeurin näkemys on vastakkainen:

Järjestelmää ei itse asiassa ole olemassa. Se on olemassa ainoastaan virtuaalisesti. Ainoastaan viesti [diskurssi] antaa kielelle aktualisuuden, ja diskurssin perusteella kieli on varsinaisesti olemassa, sillä ainoastaan erilliset ja joka kerta ainutkertaiset diskurssin aktit aktualisoivat koodin. (Ricoeur 2000: 35.)

Diskurssi on ainutkertainen kielen tapahtuma. Todellisessa puhetilanteessa tapahtuu Saariluoman käsittelemä ”toisen’ kohtaaminen” silloin, kun asetumme dialogiseen ja merkityksen ja tapahtuman välistä dialektiikkaa kantavaan diskurssiin yhdessä ”toisen”, puhekumppanimme, kanssa — ja kun pyrimme ymmärtämään häntä ja itse tulemaan ymmärretyksi. Kieli toimii kommunikaationa, koska diskurssilla on aina (vähintään) kaksi osanottajaa. (Ks. Ricoeur 2000: 34–35, 37, 38, 42.) Kommunikaatiossa, diskurssin välityksellä, voimme Ricoeurin mukaan siirtää jotain omasta elämästämme ja kokemusmaailmastamme toiselle. Kokemusta emme kuitenkaan voi siirtää, ja siksi olemme eksistentiaalisessa mielessä ”fundamentaalisesti yksinäisiä”. (Ks. mts. 43–44.) Tämä toiselle siirtyvä ”jokin” tai ”jotain” ei ole kokemuksemme vaan sen *mieli ja merkitys*; jos haluamme ymmärtää ”toista”, meidän täytyy asettautua dialogiseen suhteeseen:

Minun kokemuksestani ei voi tulla sinun kokemukseksi. [- -] Silti, kaikesta huolimatta, jotain kulkeutuu minulta sinulle. Jotain siirretään yhdestä elämänpiiristä toiseen. Tämä jokin ei ole kokemus koettuna, vaan sen merkitys. Tässä on ihme. Kokemus koettuna, elettyinä, pysyy yksityisenä, mutta sen mieli, sen merkitys, tulee julkiseksi. [- -] Tapahtuma [diskurssi] ei ole ainoastaan kokemus ilmaistuna ja kommunikoituna, vaan myös itse intersubjektii-

vinen vaihtaminen, dialogin tapahtuminen. Diskurssin instanssi on dialogin instanssi. Dialogi on tapahtuma, joka yhdistää kaksi tapahtumaa, puhumisen ja kuulemisen. Ymmärtäminen merkityksenä on homogeeninen juuri tämän dialogisen tapahtuman kanssa. (Ricoeur 2000: 43–44.)

Puhuessaan kielellisen kommunikaation intentionaalisuudesta ja referentiaalisuudesta Ricoeur kohdistaa huomionsa propositionaalisten lausumien merkitykseen. Hänen mukaansa diskurssin lausumien merkityksillä on aina kaksi puolta, objektiivinen ja subjektiivinen. Objektiivinen merkitys on lausuman merkitys, ja siinä on kaksi eri ulottuvuutta, diskurssin ”mitä” ja ”mistä” -ulottuvuudet. Lausuman merkitys syntyy mielen ja tarkoituksen dialektiikasta: ”mitä”-ulottuvuus on diskurssin mieli ja ”mistä”-ulottuvuus on diskurssin tarkoitus. Lause perusyksikkönä sanan (merkin) sijasta pystyy perustamaan kielen referentiaalisuudelle, maailmaan viittaavuudelle, jonka synnyttää ja mahdollistaa mielen ja tarkoituksen dialektiikka: ”mieli vastaa identifiikaation ja predikaation funktioita lauseen sisällä ja tarkoitus liittää kielen maailmaan.” (Ks. Ricoeur 2000: 48–49.) Mutta tällä lauseen itsensä ulkopuolelle viittaavuudella on kuitenkin rajoituksensa, sillä se on mahdollista vain ”tietystä tilanteesta tietyn käytön mukaisesti” (mts. 49).

Puhujan intentiot kuuluvat merkityksen subjektiiviseen puoleen. Koska tuomme kokemustamme kieleen, viittaamme kielen ulkopuolelle, ja viittaamista on Ricoeurin teoriassa puhujan osalta ”se, mitä puhuja tekee soveltaessaan sanojaan todellisuuteen” (mts. 49–50). Yksinkertaistaen Ricoeurin käsitys diskurssista, puhetilanteesta, on, että puhujalla on intentio, jonka hän ilmaisee referentiaalisella kielellä. Diskurssissa puhuja haluaa tulla ymmärretyksi, ja tämä tapahtuu diskurssissa, joka ”viittaa takaisin puhujaansa samalla kun se viittaa maailmaan” (mts. 51).

Teksti diskurssina eroaa kuitenkin puhutusta diskurssista, koska siinä kommunikaatioväline vaihtuu ja diskurssi kiinnitetään materiaaliin merkkeihin. Puheena diskurssi on tuomittu katoamaan, mutta se voi myös ”tulla kiinnitetyksi kirjoituksena” (Ricoeur 2000: 57). Mutta silloin, kun tämä tapahtuu, itse diskurssillekin tapahtuu jotain. Ricoeurin (mts. 59) mukaan ”voimme otaksua, että kirjoitus on paljon enemmän kuin pelkkä materiaallinen kiinnittyminen”. Tämä on ensimmäinen huomio siitä, mikä erottaa kirjoitetun diskurssin puhutusta. Toinen huomio on, että silloin (itse asiassa kaikkein yleisimmässä tapauksessa) kun kirjoitus ei ole puheen inskriptiota, ”kirjoitus ottaa puheen paikan” (mp.). Tästä Ricoeur (mts. 60) sanoo: ”Näin olemme tekemisissä kirjallisuuden kanssa, sanan alkuperäisessä merkityksessä. Diskurssin käsite on annettu *litteralle*, ei *voxille*.”

Me kirjallisuudentutkijat, jotka myös ”olemme tekemisissä kirjallisuuden kanssa”, kohtaamme käsitykseni mukaan Saariluoman nimeämän ”toisen” eli kaunokirjallisen tekstin Ricoeurin tarkoittamassa merkityksessä: diskurssina, joka on kiinnitetty kielellä. Sitä koskevat tietyt rajoitukset, jotka ongelmallistavat kaunokirjallisen tekstin

”toiseuden” rinnastamista inhimillisen subjektin ”toiseuteen”. Saariluoman ehdottama ”toisen” kunnioittaminen tarkoittaa kaunokirjallisista teksteistä puhuttaessa ainakin joiltakin osin sitä, että meidän täytyy olettaa tekstiin tekijän intentio. Ricoeurin mukaan kirjoitettu teksti ei kuitenkaan ole puhetilanteen lailla dialoginen. Tekstin merkitys ja tekijän tarkoitukset eivät ole yhteneväisiä: ”Tekstin elinkaari pakenee tekijänsä elämän äärellisestä horisontista. Se, mitä teksti tarkoittaa, merkitsee nyt enemmän kuin se, mitä tekijä tarkoitti kirjoittaessaan sen.” (Ricoeur 2000: 61.)

Sanoin aiemmin, että Ricoeur ”tahtoo säilyttää tekijän intention arvona tulkitta”. Hän osoittaa kuitenkin, että asia on mielenkiintoisen monimutkainen. Ricoeurin mukaan voimme puhua toisilleen vastakkaisina *sekä* ”intentioharhasta” *että* ”absoluuttisen tekstin harhasta”. Siis yhtäältä harhasta, joka olettaa, että pätevä tulkin-ta vaatii tekijän intentioiden tuntemista (intentioharha), toisaalta taas harhasta, joka olettaa, että teksti voidaan tulkita aivan kuin sillä ei intentionaalista tekijää olisikaan. (Ks. Ricoeur 2000: 61.) ”Jos intentioharha ei huomioi tekstin semanttista autonomiaa, tämä vastakkainen harha unohtaa, että *teksti pysyy edelleen diskurssina, jonka joku on kertonut, jonka joku on sanonut jostakin jollekin toiselle*”, kirjoittaa Ricoeur (mts. 61–62; kursivointi M. H.).

Tekstissä dialektisuus on siis toisenluonteista kuin puhutussa diskurssissa. Yhtäältä teksti on semanttisesti autonominen, ja sen kielellinen merkitys ja tekijän merkitys ovat dialektisia vastinpareja. Tekstin semanttinen autonomia pyrkii myös luomaan oman lukijansa, ”potentiaalisten lukijoiden alan” (ks. Ricoeur 2000: 63). Toisaalta semanttisesti autonomisella tekstillä on aivan oma dialektinen vastinparinsa, todelliset lukijat ja kaikki erilaiset luennat, jotka teksti mahdollistaa. Teksti on Ricoeurin mukaan avoin monille erilaisille luennoille. (Mp.) Ricoeur esittää, että vuoropuhelusuhte on tekstin semanttisen autonomian ja erilaisten mahdollisten luentojen välillä. Yksinkertaisesti selitettynä tämä tarkoittaa, että tekstin ei voi sanoa olevan yksinomaan ”toinen”, jota minun tulee tutkijana ”ymmärtää” ja ”kuunnella”, sillä teksti kohtaa myös minun ”toiseuteni” lukijana ja on avoin kaikille niille merkityksille, joita sen semanttisen autonomian (kielellinen merkitys ja tekijän intentio) ja ”avoimuuden” välinen dialektiikka voi synnyttää. Tekstin ymmärtämisen ja tulkinnan prosessi on paradoksaalinen: ”Lukijan ja tekstin oikeudet lähenevät toisiaan koko tulkinnan dynamiikan synnyttävässä tärkeässä kamppailussa. Hermeneutiikka alkaa, kun dialogi loppuu.” (Mp.)

Ricoeurin ajatteluun tukeutumalla voidaan varoa banalisoinnasta ”toisen”-käsitettä. Ainakaan käsitteen autenttisuudessa emansipatorisen tieteenparadigman käytössä ”toiseuden” ei oleta vuorovaikutussuhteessa tulevan jotenkin vähemmän ”toiseksi”. Toiseuden tunnustaminen onkin toiseuden jättämistä silleen. Tämän voi todeta olevan asian laita esimerkiksi Simone de Beauvoirin *Toinen sukupuoli* -teoksen tavassa käyttää tätä käsitettä:

Lähteet

- DE BEAUVOIR, SIMONE 2000: *Toinen sukupuoli. (Le deuxième sexe I et II, 1949.)* Lyh. suom. Annikki Suni. Helsinki: Tammi.
- HALLILA, MIKA 2006: *Metafiktion käsite. Teoreettinen, kontekstuaalinen ja historiallinen tutkimus.* Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 44. Joensuu.
- LYOTARD, JEAN-FRANÇOIS 1989: Vastaus kysymykseen: Mitä postmoderni on? Teoksessa *Moderni/Postmoderni*. Toim. Jussi Kotkavirta ja Esa Sironen. Suom. Martti Berger. 145–157.
- RICOEUR, PAUL 2000: *Tulkinnan teoria. Diskurssi ja merkityksen lisä. (Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning, 1976.)* Suom. Heikki Kujansivu. Helsinki: Tutkijaliitto.
- SAARILUOMA, LIISA 2000: Hermeneutiikka, teoria ja ”toisen” kohtaamisen ongelma. Teoksessa *Rajatapauksia. Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja 53/2000*. Toim. Mika Hallila ja Tellervo Krogerus. Helsinki: SKS. 11–26.